

Citation:

Masłowska, E. (2020). Aleksandra Niewiara, *Imagologia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019, 320 ss. [Review of the book]. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 55, Article 2324. <https://doi.org/10.11649/sfps.2324>

Ewa Masłowska

(Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa)

**Rec.: Aleksandra Niewiara, *Imagologia –
pamięć zbiorowa – umysł i kultura*,
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego,
Katowice 2019, 320 ss.**

Monografia autorstwa Aleksandry Niewiary *Imagologia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura* (Niewiara, 2019) stanowi pierwszą część całościowego opracowania przygotowanego w ramach tematu „Opis stereotypów narodowych jako kategorii kolektywnej w dyskursie tożsamościowym Polaków”. Tom traktuje wyobrażenia o narodach w kategoriach fenomenu poznawczego: jako konceptualizację kulturową w postaci sieci pojęć obecnych w umysłach pojedynczych osób wybranej grupy społecznej – reprezentantów danej kultury.

Wyniki badań oparte zostały na analizie wyobrażeń o przedstawicielach innych narodów i autoportrecie własnym współczesnych Polaków. Badaniami ankietowymi objęta została młodzież w dwóch znamienych dla kraju przedziałach czasowych, jakie stanowią przełomowe lata 90. oraz ponad 20-letni okres po transformacji ustrojowej (2012). Warto zaznaczyć są też typy ankiet: asocjacyjna słowna (z lat 1990 i 2012) oraz asocjacyjna obrazkowa (1994 i 2012).

Zostały one przeprowadzone wśród młodzieży szkolnej i uzupełnione dodatkowo badaniami w środowisku akademickim w latach 2016–2017. Punktowo zebrany materiał (ograniczony do dwóch liceów w Sosnowcu oraz studentów Uniwersytetu Śląskiego) nosi znamiona wiwisekcji, dokonanej w celu uchwycenia dynamiki procesu na niewielkich odcinkach czasu, co daje podstawy do formułowania uogólnionych wniosków i wyjaśnienia zjawisk kształtowania się świadomości społecznej (pojmowanej szerzej) w dekadach przełomu XX i XXI wieku. Zabieg ten posłużył autorce do realizacji ambitnego celu, jakim jest uchwycenie istoty samego zjawiska oraz zdiagnozowanie sposobu „przetwarzania informacji” przez umysł ludzki – selekcji danych zapisywanych w pamięci i sposobu ich dziedziczenia.

Złożona problematyka funkcjonowania wyobrażeń „Innych” w pamięci zbiorowej została ujęta w nurcie badań polskiej i słowiańskiej imagologii, etnolingwistyki oraz europejskiej i amerykańskiej memorologii, opartych na założeniach metodycznych kogniistyki.

Praca składa się ze wstępu, trzech głównych części (rozbudowanych o podrozdziały) zakończenia oraz wykazu literatury, licznych tabel i ilustracji. Struktura monografii przedstawia się następująco:

Część I. Wyobrażenia o narodach w świetle kognitywnych badań kultury

Imagologia, orientalizm, postkolonializm

Ksenologia w debacie o inności

Stereotypy a wyobrażenia o narodach

Kultura a poznanie

Dziedzictwo i pamięć a ewolucja kumulatywna w kulturze

Umysł – kategorie – sieć

Część II. Badanie i wyniki

Opis badania

Specyfika badanej populacji

Respondenci, czas, miejsce, narzędzia, warunki

Krytyka własna metody

Cel właściwy badania

Wyniki badania. Uporządkowanie w sieci asocjacyjne

Ankieta słowna 1990-S i 2012-S [Anglik, Czech, Francuz, Niemiec, Polak, Rosjanin]

Ankieta obrazkowa 1994-O, 2012_O [Amerykanin, Anglik, Chińczyk, Francuz, Hiszpan, Niemiec, Polak, Rosjanin, Szkot, Szwed, Tatar, Turek, Ukraińiec, Kozak, Włoch, Żyd]

Część III. Dyskusja

Domeny poznawcze w konstruowaniu wyobrażeń o narodach [synonimy, hiperonimy, hiponimy, kolekcje]

Podsumowanie. Imagologia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura

Literatura

Spis rycin, tabel oraz zestawień

Streszczenie

W rozdziale pierwszym autorka omawia problematykę badań imagologicznych, czym uzasadnia osadzenie tematu w ramach tej dyscypliny – nauki, która łączy w sobie doświadczenia i metodologię wielu dziedzin, co zgodne jest z interdyscyplinarnym charakterem przedmiotu badania: stereotypu. Przegląd głównych nurtów imagologii posłużył autorce do opowiedzenia się za tymi kierunkami, które stawiają pytania o reguły rządzące specyfiką wyobrażeń o „Innych” oraz ich uwarunkowań – kulturowych i umysłowych – a także o sposób badania tego zjawiska w kategoriach nauk kognitywnych. Za podstawę rozważań przyjmuje myśl Bystronia (Bystroń, 1923) – jako prekursora imagologicznej koncepcji zbiorowych wyobrażeń o narodach – by koncentrować się na poszukiwaniu ogólniejszej zasady łączącej poznanie (indywidualne) z kolektywną kulturą oraz odkryciu mechanizmów zbiorowego przenoszenia informacji. Badaczka wiele uwagi poświęca zwłaszcza pracom Sharifiana (zob. Sharifian, 2015), przyjmując niektóre założenia jego koncepcji modeli kulturowych, dotyczące zarówno uniwersalnych zdolności poznawczych, jak i różnorodności kulturowego ujmowania i poznania rzeczywistości. Uwaga autorki koncentruje się na problemie wyjaśnienia przekazu kulturowego w kategoriach dziedziczenia informacji i pamięci. W poszukiwaniu podstaw teoretycznych sięga do biologicznych koncepcji dziedziczenia cech (Dawkins, Lorenz, Łepko, zob. Lorenz 1977; Łepko, 2015), które legły u podstaw wyjaśnień związków między naturą a kulturą, a także hipotez o koewolucji genetyczno-kulturowej, zgodnie z którą w każdym pokoleniu odbywa się proces odtwarzania kultury w umysłach jednostek (Wilson, 2011), a następnie ich modyfikacji (Tomasello, 2002, 2015). Komparatystyczny sposób prezentacji stanowisk wybranych

autorów pozwala czytelnikowi zorientować się w kierunkach badań, jak też w dokonywanych przez autorkę wyborach teoretycznych podstaw do własnych poszukiwań. A. Niewiara wyraźnie opowiedziała się za koncepcją Tomaselli, która pozwoli jej zbadać zarówno dziedziczenie (elementy stałe, jakie dokonują się w ontogenezie i w czasie historycznym wskutek naśladowania w procesie uczenia się kolaboratywnego), jak i modyfikacje (elementy nowe) oraz wyjaśnić ich obecność jako symboli właściwych dla swego czasu historycznego. Ponadto autorka dąży do uzyskania odpowiedzi na pytanie dla jej rozważań najbardziej istotne – jak zorganizowana jest wiedza w poznaniu kulturowym i w umysłach jednostek. W tym celu dokonuje kolejnego wyboru (spośród modeli badaczy mózgu i umysłu, neurologów, psychologów i kognitywistów), opowiadając się za modelem koneksjonistycznym, w którym procesy poznawcze mózgu przedstawione są jako sieć przetwarzająca informacje w sposób równoległy i rozproszony (Nęcka i in., 2008), oraz modelem umysłu ucieleśnionego (w którym procesy poznawcze mają swe źródło w doświadczeniu). Autorka uznała za przydatny dla jej rozważań obraz umysłu przetwarzającego i kodującego informacje w struktury powiązań sieciowych, gdyż pozwala jej to na uzyskanie perspektywy ponadjednostkowej, by spojrzeć na kulturę jako na sieć pojęć, kategorii oraz schematów i przyjąć kogniwicką koncepcję stereotypu jako jednej z kategorii mentalnych, które mają charakter metonimiczny (czyli ich struktura oddaje tylko niektóre spośród wszystkich reprezentatywnych cech obiektu) i że są one aktywizowane w umyśle automatycznie i nieświadomie (za: Bierwiaczonek, 2004; Damasio, 1999; Lakoff, 2011).

W przeciwieństwie do Lippmannowskiej koncepcji stereotypu jako uproszczonego (Lippmann, 1922), nieprawdziwego obrazu w głowie, niepodlegającego zmianom, ujęcie imagologiczne – przyjęte przez autorkę – ma za zadanie ukazanie dynamiki procesu wyobrażania sobie innych narodów, przy założeniu, że wiedza danej kultury nie jest stała, lecz podlega modyfikacjom w ramach ewolucji całej kultury. Wizja umysłu ucieleśnionego (Damasio) podważa koncepcję przechowywania wiedzy w postaci trwałych wzorców i obrazów „wydobywanych z głowy” w momencie przetwarzania informacji, zastępując je neuronowymi reprezentacjami dyspozycyjnymi oraz wzorcami dyspozycyjnymi (zarządzającymi zespołem neuronów w całym mózgu), które stanowią „uśpiony potencjał”, ożywiany pod wpływem bodźca. Przyjmując koncepcję „wiedzy wcielonej” (w reprezentacjach dyspozycyjnych w umyśle człowieka), autorka zakłada, że wyobrażenia o narodach wyłaniają się w umyśle w postaci somatosensorycznych (wzrokowych, słuchowych) obrazów, obejmujących

również słowa i symbole arbitralne. Mówiąc w uproszczeniu – przetwarzanie informacji polega na pobudzeniu różnych elementów sieci oraz na wyborze i grupowaniu cech oraz wielostopniowym łączeniu ich w kategorie. Zjawisko grupowania kategorialnego – w odniesieniu do stereotypów narodowych – autorka zilustrowała w postaci schematów ‘wróg’, ‘brat’, ‘współobywatel’. Istotę grupowania kategorialnego przedstawiła za pomocą prostych i złożonych schematów wyobrażeniowych, które łączą się ze względu na wspólne w tych kategoriach cechy schematu. Działania schematu potwierdzają przytoczone przez autorkę werbalizacje: *przyjaciel* – *nieprzyjaciel*, w których zawierają się schematy oparte na parametrach: aksjologicznym (dobry – zły), orientacyjnym (blisko – daleko), „ja najpierw” (swój – obcy). Ucieleśnioną postacią schematu dokumentują ponadto dane etymologiczne (na przykładzie *przyjaźń* < **prijaznъ* – derywat od **prijati* ‘lubić’ < pie. **prijo-* ‘blisko położony, swój, własny’).

Wyższy poziom grupowania – obecny w kulturowych konceptualizacjach narodów – oparty na analogicznych schematach poznawczych, łączących dane narody/grupy etniczne w klastry, został przez badaczkę zilustrowany oddzielnym schematem. Autorce udało się w jasny sposób ukazać strukturę poznawczą sieci wyobrażeń o narodach, wynikającą z pogrupowania w klastry pojęć połączonych bliższymi lub dalszymi więziami. Ilustracja ta przedstawia model ogólny, ponadczasowy, który może wyobrażać całe sieci narodów, kategoryzowane w dowolny sposób (jako wrogów, sprzymierzeńców). Uniwersalność schematu polega na tym, że może on być wykorzystany również do zilustrowania pojedynczego wyobrażenia o danym narodzie, co zostało ukazane na przykładzie stereotypu Węgra. Przedstawiony schemat stereotypu Węgra ukazuje „uśpiony potencjał” wiedzy, który ożywiony bodźcem może aktywować wybrane klastry. Wprawdzie omawiany schemat jest statyczny, jednakże może być on zastosowany do ukazania dynamiki procesu, co przedstawiają kolejne ilustracje, w których autorka zobrazowała modyfikacje schematu na różnych odcinkach czasu na przykładzie prototypu wroga w relacjach do obywateli Rzeczypospolitej oraz różnych grup społecznych.

Zaproponowane przez autorkę ujęcie stereotypów narodowych stanowi zwrot w sposobie ich postrzegania i opisu. Kategoria wyobrażeń o narodach, uważana dotąd za specyficzną ze względu na statyczny i wycinkowy sposób konceptualizacji, przedstawiona została jako jeden z elementów sieci kultury, odwzorowujący podstawowe schematy wyobrażeniowe i podlegający – jak cała kultura – zmianom na osi czasu. Interdyscyplinarna perspektywa, jaką przyjęła Aleksandra Niewiara, dokonując wnikliwego przeglądu badań nad mózgiem

i umysłem w odniesieniu do koewolucji genetyczno-kulturowej, pozwoliła jej na podjęcie ambitnego zadania: zbadania istoty i zaprezentowania procesu konceptualizacji wyobrażeń o narodach przez umysł ucieleśniony, który skumulowaną wiedzę przetwarza stosownie do okoliczności i czasu, w jakim zostaje aktywowana. Założenia teoretyczne wypracowane na selektywnie dobranej literaturze znalazły potwierdzenie w analitycznych rozważaniach opartych na konkretnych przykładach i dodatkowo zobrazowanych schematami.

Część II. Badanie i wyniki stanowi najobszerniejszą część monografii, w której zamieszczona została cała dokumentacja, bardzo starannie opracowana i przejrzyste ukazująca wyniki przeprowadzonych ankiet, dzięki czemu czytelnik może sam ocenić sposób interpretacji badanego fenomenu. Dodatkową wartością części dokumentacyjnej jest szczegółowy opis sposobu ankietowania w poszczególnych przedziałach czasowych (nieprzypadkowo wybranych), jak też charakterystyka miejsca, w którym przeprowadzono badanie. Specyfice badanej populacji poświęcony został oddzielny podrozdział w celu uwzględnienia lokalnych warunków społecznych, które kształtowały światopogląd młodego pokolenia – respondentów ankiety, mieszkańców Sosnowca (miasta młodego, zaledwie stuletniego, kulturowo zróżnicowanego). Jest to o tyle ważne, że badania punktowe stanowią podstawę do formułowania uogólnionych wniosków w kwestii funkcjonowania procesu odtwarzania/przetwarzania kulturowych wzorców w indywidualnych umysłach odbiorców, co zgodne jest z założeniami teoretyczno-metodologicznymi autorki, która w rozdziale poprzednim zaprezentowała uniwersalność i potencjał badawczy modeli grupowania pojęć w klastry w sieci wyobrażeń o Innych, zależnie od punktu widzenia.

Badania empiryczne przeprowadzone wśród młodzieży licealnej w Sosnowcu ukierunkowane były na uzyskanie asocjacji słownych (rzeczownikowych i przymiotnikowych) i obrazkowych związanych z wybranymi nazwami narodowości – zróżnicowanymi pod względem bliskości w perspektywie przestrzennej i historycznej (Polak, Czech, Rosjanin, Ukrainiec, Kozak, Węgier, Niemiec, Anglik, Szkot, Francuz, Hiszpan, Włoch, Szwed, Tatar, Turek, Żyd, Chińczyk).

Ankiety słowne i obrazkowe przeprowadzone były w dwóch przedziałach czasowych: w roku 1990 (po upadku komunizmu) i w 2012 (w trakcie Euro 2012 – piłkarskich mistrzostw Europy). Ich wybór jest bardzo trafny, gdyż oba wydarzenia – każde na swój sposób – zapisały się w kolektywnej pamięci głębokiej (koniec pewnej epoki i żywotność jej doświadczeń) i płytkiej

(wydarzenie roku, świeżo zapisane emocje). Uzupełnienia obu typów badań przeprowadzono na mniejszych próbach (wśród studentów polonistyki i kulturoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego) w latach 2016 i 2017. Duże odstępstwa czasowe dzielące poszczególne etapy badań pozwalają na uchwycenie zarówno różnic między dwiema generacjami w wartościowaniu i postrzeganiu świata, jak i międzypokoleniowej transmisji wiedzy i aksjologicznych ocen uwarunkowanych aktualizacją pamięci historycznej (doświadczeń komunizmu) i świeżymi wspomnieniami aktualnych wydarzeń.

Asocjacyjny typ ankiet słownych, oparty na skojarzeniach przymiotnikowych i rzeczownikowych, przyniósł znacznie bogatszy zestaw asocjatów, niż miało to miejsce w przypadku tradycyjnych ankiet, zawierających pytania o cechy charakteryzujące narodowość. Niezmiernie ciekawe rezultaty przyniosły też ankietki obrazkowe, które ze względu na ograniczony czas wykonywania rysunku uaktywniały bardzo zróżnicowane reprezentacje wiedzy w umysłach ankietowanych, począwszy od typowo metonimicznych obrazów, skoncentrowanych na jednej charakterystyce, po rozbudowane wieloelementowe reprezentacje przywołujące pamięć konkretnych wydarzeń z bliskiej lub dalekiej przeszłości lub wiele luźno ze sobą powiązanych elementów.

Analiza ankiet otwartych wymagała od autorki wnikliwej interpretacji niekiedy bardzo rozproszonych reakcji na bodziec, by prawidłowo zrekonstruować proces mentalnego konstruowania obrazu oraz określić, w jakim stopniu realizuje on kod kulturowy, a w jakim stanowi odbicie indywidualnych doświadczeń respondenta.

Wyniki analizy danych (werbalnych i obrazkowych) uzyskanych w kolejnych etapach badań zostały przedstawione oddzielnie w tabelach, by umożliwić ich porównanie z perspektywy czasu. Za niewątpliwy sukces analizy należy uznać uporządkowanie materiału w sieci asocjacyjnej, których architektura odwzorowuje sposób, w jaki pojęcia z różnych domen (takich jak terytorium, język oraz domeny związane z percepcją zmysłową: wzroku, słuchu, a dalej stanów emocjonalnych i intelektualnych, postaw wobec innych, idei oraz związanych z tym ocen) gromadzone są w umysłach badanych, tworząc klastry. W ten sposób autorce udało się oddać model struktury klastrów w poszczególnych wyobrażeniach o narodach oraz schemat siatki łączącej w sobie wszystkie pojęcia. Oznaczenie pogrubioną czcionką powtarzających się w ankietach – z różnych okresów czasowych – reakcji na bodziec (nazwa narodowości) w obrębie tych samych klastrów służy wyodrębnieniu elementów wskazujących na ciągłość pokoleniową (dziedziczenie kulturowe). Zestawienie opisu wyników ankiet

obrazkowych dla poszczególnych narodowości z odpowiadającymi im ilustracjami ukazało, jak cenny materiał wniosły ankiety rysunkowe do badań. W dotychczasowych publikacjach nie spotyka się tego rodzaju ankietowania, a – jak wynika z ich analizy – rysunkowe wyobrażenia o narodach aktywizują obszary wiedzy nieobecne w ankietach werbalnych. Z punktu widzenia imagologii stanowią materiał wręcz nieoceniony.

Ostatnia, trzecia część, zatytułowana *Dyskusja* zawiera rozważania nad pamięcią – tożsamością – ciągłością – zmianą i dziedziczeniem. Autorka proponuje nowy sposób interpretacji i opisu danych ankietowych, ukierunkowany na aspekt procesu dynamicznego kształtowania się wyobrażeń o narodach, poszukiwania zjawisk leżących u podstaw ich ciągłości oraz przyczyn zmian, co daje asumpt do dalej idących uogólnień i poszukiwań – zbadania samej natury konceptualizacji kulturowych, sposobu ich powstawania i funkcjonowania, jak też odtworzenia ich architektury. Mając ten cel na uwadze, badaczka przeprowadza analizę danych, koncentrując się na opisie przetwarzania danych w klastrach sieci grupujących pojęcia należące do odpowiednich domen poznawczych, ustalania stopnia wzajemnego oddziaływania danych werbalnych i wizualnych oraz na charakterystyce konceptualizacji kulturowych w czasie, która uwzględnia ich stałość i zmienność.

Podstawę takiego ujęcia stanowi konfrontacja danych uzyskanych w poszczególnych klastrach w obu ankietach łącznie (werbalnej i obrazkowej) w dwóch przedziałach czasowych: 1990-S, 2012-S oraz 1994-O i 2012-O. Wnikliwa analiza porównawcza pojęć z poszczególnych klastrów (miejsce, język, wygląd, emocje, zachowania, charakter/osobowość, etyka, ideologia, postawa społeczna, kulinaria, technika, kultura, sport, polityka, historia) ilustrowana dodatkowo tabelami, wykresami i grafami wykazuje ich niejednolitą wyrazistość, jak też istotne różnice tak w ocenach, jak reprezentacjach wiedzy aktywizowanej w asocjatach z lat 1990 i 2012. Różnica widoczna jest zarówno w wynikach ankiet werbalnych, jak i obrazkowych, co świadczy o zmianie światopoglądowej pokolenia niepamiętającego już okresu komunizmu. Zmniejszająca się liczba asocjatów w ankietach z 2012 roku świadczy o zatarciu się w zbiorowej pamięci pewnych utartych stereotypów, które funkcjonowały w poprzednim pokoleniu (jak np. zanik aktywności pojęć związanych z II wojną światową na rzecz aktualnych wydarzeń o znacznie niższej randze). Refleksje i interpretacje autorki dotyczące motywów zmian stereotypów widocznych w poszczególnych klastrach, uwzględniają szeroki wachlarz zdarzeń i okoliczności zewnętrznych, które mogły mieć wpływ na

kształtowanie się zmodyfikowanych wyobrażeń „Innych”, jak zmiany w programie nauczania (widoczne w asocjatach dotyczących wiedzy), rezultaty transformacji ustrojowej, otwarcie się Polski na świat, możliwość podróży za granicę (doświadczenia bezpośredniego kontaktu odbiły się na wizerunkach narodowości we wszystkich klastrach), wpływ mediów i dyskursu społecznego. Bardzo celne wydają się interpretacje dotyczące oceny wyrazistości cech i poświęcenie uwagi cechom słabo zarysowanym, niemniej ważnym dla zbadania istoty zjawiska.

Badaczka pokusiła się o weryfikację tezy Damasiego (oraz innych badaczy dzielających jego pogląd), że w procesie myślenia obraz poprzedza słowo. Podejmując badanie z punktu widzenia imagologii etnolingwistycznej, autorka starała się ustalić, czy zbiorowe wyobrażenia o narodach są wyobrażeniami o nietrwałej strukturze poznawczej, czy też znajdują się dowody na to, żeby traktować je jako reprezentacje pojęciowe – czyli struktury trwałe. Wyniki analizy porównawczej danych z ankiet werbalnych i obrazkowych wykazują znaczne różnice, zwłaszcza w odniesieniu do klastrów z zakresu psychiki i emocji, postaw społecznych (co uzasadnione jest też ograniczoną możliwością ich rysunkowego przedstawienia). Zdaniem autorki główna przyczyna tkwi w odmiennym sposobie przetwarzania informacji – liniowego (asocjacji werbalnych) i równoległego (asocjacji obrazowych). W pierwszym wypadku odpowiedzią na bodziec było wypisywanie kolejnych skojarzeń werbalnych, w drugim zaś – wybór jednego lub kilku z wielu pojawiających się obrazów oraz jego syntetyczne lub wieloelementowe ujęcie. Powtarzalność elementów składających się na charakterystyki w rysunkach (jak filiżanka herbaty, swastyka, piłka nożna) przekonują jednak, że nie są to skojarzenia przypadkowe, a trwale konceptualizacje, właściwe pewnym grupom. Analiza porównawcza obu typów ankiet ukazuje, że choć ich wyniki się wzajemnie uzupełniają, a tylko niekiedy pokrywają, to wielostronna interpretacja (oparta na poszukiwaniu możliwych motywacji dla poszczególnych przedstawień, jak skojarzenia z czeskimi komediami czy dziecinnymi bajkami o Kreciku dla graficznego przedstawienia Czecha z uśmiechem na ustach) pozwoliła autorce dostrzec zachodzące między nimi korelacje (przymiotnikowe określenia Czecha: *śmieszny, wesoly*, motywowane m.in. stosunkiem do języka czeskiego i związanych z tym dowcipów). W samych obrazkowych ankietach pojawiają się też elementy podwójnego kodowania werbalnego i obrazkowego (dodatkowe napisy uzupełniające obrazek, jak też rysunkowe przedstawienie wydarzeń wymagające narracji, np. potop szwedzki, katastrofa smoleńska czy nagrobki

żołnierzy amerykańskich jako komentarz do ingerencji zbrojnych USA). Ponadto autorka przedstawia szereg dowodów werbalnych podstaw obrazowania, co podważałoby koncepcję Damasio o uprzedniości obrazu w stosunku do słowa. Należą do nich polisemiczność (kozak – ‘grzyb’; ‘but z wysoką cholewą’, ‘taniec’ – Kozak ‘Ukrainiec’), frazeologizmy (*hiszpańska bródka*, *siedzieć po turecku*, *Polak*, *Węgier dwa bratanki*), frazemy (*królowa angielska*, *włoska kapusta*, *francuski szampan*). Badaczka uchwyciła też zupełnie nowe zjawiska, jak przetwarzanie związków wyrazowych, które najwyraźniej funkcjonują już w umysłach użytkowników języka, mimo że nie zostały jeszcze uznane za frazeologizmy: *amerykańskie kino / amerykańskie filmy* – ich obecność potwierdzają wizerunki Amerykanina w ankietach rysunkowych z lat 1994 i 2012. Podwójny sposób kodowania (językowo-obrazowy) potwierdza trwałość „wyobrażeń o narodach”, sankcjonując tym samym ich status jako znaczących konceptualizacji kulturowych.

Mechanizmy wspólnotowego zapamiętywania i zapominania dają się zaobserwować na podstawie porównania wyników badań z lat 1994 i 2012, które wskazują na stopniowy spadek skojarzeń związanych z przeszłością (pamięć kulturowa) oraz nawiązań do aktualnych wydarzeń (pamięć komunikatywna), podczas gdy w ankietach uzupełniających z 2016 roku nie odnotowano już żadnych odpowiedzi, które dotyczyłyby postaci historycznych czy jakichkolwiek wspomnień z przeszłości. Dla ilustracji procesu posłużył stereotyp Polaka. Pamięć o przeszłości w najbardziej wyrazisty sposób informuje o działaniu pamięci zbiorowej na dwóch poziomach, zarówno na poziomie działania pamięci kulturowej, która leży u podstaw formowania społeczności, wyznaczając w przeszłości punkty odniesienia dla działania we współczesności, jak i na poziomie działania pamięci komunikatywnej, rodzącej się w aktualnych warunkach (w społecznym i medialnym dyskursie), ustanawiając figury pamięci dla współczesności i przyszłych pokoleń. Dla zilustrowania tego procesu posłużył stereotyp Polaka. Stosunkowo dobrze (choć jest skromnie reprezentowana) w ankietach z 1994 roku przedstawia się pamięć polskich wzorów osobowych (szlachcica, powstańca) – z różnych okresów, bez karykaturalnego nastawienia, czasem z elementami autoironii. Ankiety werbalne z roku 1990 wskazują na żywe w umysłach młodzieży schematy pamiętanych dziejów Polski od czasów legendarnych po znamienne wydarzenia II wojny światowej. Ciekawym zjawiskiem, motywowanym – jak sugeruje autorka – współczesnym dyskursem historycznym jest zmniejszenie się w ankietach z 2012 roku liczby skojarzeń II wojny światowej z Niemcami na

rzecz reakcji kojarzących skutki wojny z Rosjanami (Katyń, napad na Polskę w 1939 roku, wywózki na Sybir), przy czym sposób obrazowania w ankietach z 2012 roku wskazuje na wpływ kinematografii (odwzorowanie obrazu obozu koncentracyjnego z filmu *Życie jest piękne*), a nie wiedzy z relacji dziadków. W pokoleniu młodych Polaków ankietowanych w 2012 roku pamięć historyczna jest już bardzo rzadko przywoływana, a wyobrażenia wizualne są często kalką obrazów znanych z mediów – z komiksów, filmów, internetu. Zaskakujący jest też brak odwołań do tak brzemiennych w skutki wydarzeń jak powstanie i upadek Solidarności czy stan wojenny, które zdecydowały o wielkiej transformacji ustrojowej i upadku komunizmu. Autorka próbuje ustalić przyczyny tego stanu rzeczy, jak też zrekonstruować ocenę tego przełomu na podstawie skąpego materiału, jakiego dostarczająankiety, uwzględniając przy tym kwestię tożsamości wspólnotowej. Podstawą rozważań o tożsamości wspólnotowej dwóch pokoleń, z których pierwsze było uczestnikiem/świadkiem wydarzeń 1990 i pamiętało jeszcze czas komunizmu, a drugie przeżywało otwarcie się Polski na świat przez wejście do NATO oraz członkostwo w Unii Europejskiej, stanowi porównanie z doświadczeniem społeczeństw postkolonialnych. Dobrze, że autorka umieściła ten podrozdział w ostatniej części monografii, gdyż zastosowanie badań postkolonialnych do opisów stanów mentalnych społeczeństw Europy Środkowej jest dyskusyjne, choć w nauce, zwłaszcza amerykańskiej (Thompson), dość rozpowszechnione. Wprawdzie niektóre symptomy, jak brak poczucia własnej wartości wynikający zwłaszcza z niskiego statusu materialnego (w porównaniu z Zachodem) czy autoportret budowany na opiniach innych, można uznać za cechy wspólne (lenizm, alkoholizm), jednakże brak typowych postkolonialnych charakterystyk – jak „wymyśły na temat własnej przeszłości” oraz autoironia i wyraźne asocjaty związane z wolnością, honorem, dumą nie przekonują do tej tezy. Rysunki z 1994 roku, ukazujące Polaka jako zaniedbanego, biednego, wychudzonego – oddają po prostu rzeczywistość tego okresu (pamięć kartek żywnościowych, kolejki i puste sklepy), alkoholizm i papierosy wskazują na ocenę zapamiętanych realiów, czasu beznadziei. Pejoratywna ocena może dotyczyć nie tyle samych Polaków, ile warunków, w jakich żyli, co mogło wywoływać kompleks niższości (zanikający w następnym pokoleniu). Wyzwolenie się z politycznej (lecz nie kulturowej!) presji nie daje podstaw do zrównania doświadczeń postkomunistycznych z postkolonialnymi, gdyż dzieli je zupełnie inna przeszłość, a tym samym pamięć, co uwiarydliły zarówno obieankiety odnośnie do postrzegania historii ocenianej z właściwym sobie dystansem (bez karykatury i bez mitologizacji),

jak i wyniki ankiet z 2012, w których różnice między postrzeganiem siebie i innych zanikają i nie wykazują już poczucia niższości (bo rzeczywistość się zmieniła). Przedstawiony przez autorkę trzyetapowy proces przekształcania świadomości i tożsamości młodych Polaków wydaje się w pełni przekonujący bez uzasadnienia symptomu postkolonialnego. Za słuszne należy natomiast przyjąć twierdzenie Ewy Thompson, że za kodowaniem pewnych asocjatyw w umysłach zbiorowości stoi w dużej mierze dyskurs (a zwłaszcza podmiot, który tym dyskursem zarządza), o czym świadczy uprawiana przez pewne media polityka wstydu, zwłaszcza wobec historii czy relacji ze wspólnotami etnicznymi.

Stabilność „kompleksu polskiego” w ankietach werbalnych z ankiet z 2012 roku przy braku takich asocjatyw w ankietach obrazowych świadczy o tym, że obraz szybciej rejestruje przemiany niż słowa, zwłaszcza gdy są utrwalane w dyskursie (m.in. przez określenia typu Polaczek, Polaczek-biedaczek w kontekście konserwatyzmu, zacofania). Natomiast zmiany, jakie dadzą się zaobserwować w liczbie i jakości asocjatyw wskazujących na poczucie tożsamości w klastrach lokalizacji na przestrzeni 25 lat, wskazują na malejące ich znaczenie w budowaniu poczucia tożsamości. Nazwy własne, które ze względu na konotacje mogły stanowić istotne punkty orientacyjne dla polskiej świadomości (Warszawa, Kraków, Gniezno, Wawel, Tatry, Westerplatte, Częstochowa) nie pojawiają się już w ankietach najmłodszego pokolenia.

Problem dziedzictwa kulturowego można zaobserwować nawet w odniesieniu do tak wąskiej dziedziny jak wyobrażenia o innych narodach, skoro mimo wyraźnych zmian, jakie dokonały się między pierwszym a ostatnim okresem badań, daje się jednak zauważyć ciągłość aktywacji tych samych węzłów w reakcji na kolejne bodźce wykazujące najsilniejsze powiązania w sieci, co zostało przedstawione w zestawieniach nazw Anglika, Czecha, Niemca, Francuza czy Polaka z asocjatywami powtarzającymi się w tej samej formie. Wiele cech, które na podstawie analizy danych ankietowych zakwalifikowane zostały jako dziedziczne – typowe dla konceptualizacji kulturowej – potwierdzonych było też we wcześniejszych badaniach nad stereotypem w przekazach szlacheckich (Niewiara, 2000) i ludowych (Tyrpa, 2011).

Jednakże oprócz kulturowej ciągłości dadzą się też zaobserwować wyraźne zmiany powstałe w wyniku innych czynników, takich jak spostrzeżenia wyniesione z bezpośredniego kontaktu (rysunek kobiety topless na bodziec „Hiszpan”), wpływ obrazów zapożyczonych z mediów (Amerykanin – grubas pożerający hamburgera), przyjęcie obcej perspektywy w powielaniu

wyobrażeń o Polakach rozpowszechnianych w Niemczech (Polak-złodziej motywowane dowcipami na temat kradzieży samochodów w Niemczech) czy zanik nacechowanego semantycznie elementu rodzimego krajobrazu (wierzba, gniazdo bocianie), zmiany w emocjonalnej ocenie w stosunku do niektórych narodów (Niemca). Bardzo interesujące są też zupełnie nowe konceptualizacje zawarte w rysunkach pochodzących z najnowszych badań z 2016 roku, jak obecność postaci islamskich terrorystów w stereotypie Francuza i Niemca czy symboliczny liść marihuany w obrazowaniu Czecha (towar dostępny na terenie Czech), a także asocjatyw wojennych, jak czołgi, w odpowiedzi na wyobrażenie Ukraińca. Choć należą one do tzw. płytkiej pamięci, jednakże są ważnym i wartym odnotowania sygnałem dokonujących się zmian w ocenie świata oraz potencjału tkwiącego w wiedzy rozproszonej, która jednak znajduje się w stałej dyspozycji do tworzenia wyobrażeń rzeczywistości kulturowej.

Monografia Aleksandry Niewiary wnosi nowe spojrzenie nie tylko na problematykę stereotypów narodowościowych. Ujęcie to ma wielki potencjał badawczy, gdyż ukazuje uniwersalne cechy procesów poznawczych i sposób, w jaki tworzą się i funkcjonują schematy wyobrazeniowe wpisane w sieci kultury, które można opisać, wykorzystując narzędzia stosowane przez badaczy umysłu i lingwistyki kulturowej. Zastosowana metoda „imagologii eksperymentalnej”, oparta na analizie ankiet asocjacyjnych – choć dokonana na małym wycinku danych prześledzonych na osi czasu – pozwoliła na uchwycenie struktury badanych konceptualizacji, ukazała odmienne sposoby przetwarzania zakodowanych w umyśle informacji (obrazów wizualnych, słów, konotacji, symboli, wrażeń zmysłowych – wzrokowych, słuchowych, zapachowych), sposobu grupowania ich w sieci złożonych kategorii i ich zbiorów oraz zbadania, jak odmienne struktury tworzą się pod wpływem bodźca, zależnie od aktualnych potrzeb i celów aktywności mentalnej. Interdyscyplinarne ujęcie pozwala na prześledzenie skomplikowanego procesu konceptualizacji w umysłach indywidualnych i kolektywnych, kulturowego dziedziczenia, funkcjonowania pamięci zbiorowej, która podlega modyfikacjom i zmianom, podobnie jak cała kultura. Uchwycenie zmian ewolucyjnych otwiera drogę do interpretacji ich przyczyn, do czego konieczny jest jednak szerszy kontekst, co będzie możliwe przez zbadanie zjawiska w dyskursie publicznym, zapowiedzianym w drugim tomie całościowego projektu „Opis stereotypów narodowych jako kategorii pamięci kolektywnej w dyskursie tożsamościowym Polaków”.

Bibliografia

- Bierwiazczonek, B. (2004). I metonymize therefore I stereotype. W A. Barker (Red.), *The power and persistence of stereotyping / O poder e a persistência dos estereótipos* (ss. 33–49). Universidade de Aveiro, Departamento de Línguas e Culturas.
- Bystroń, J. S. (1923, grudzień). Megalomania narodowa: Źródła – teorie – skutki. *Przegląd Współczesny*, 20, 371–396.
- Bystroń, J. S. (1934). Tradycyjne wyobrażenia o środku świata. W H. Arctowski (Red.), *Zbiór prac poświęconych przez Towarzystwo Geograficzne we Lwowie Eugeniuszowi Romerowi w 40-lecie jego twórczości naukowej* (pp. 592–594). Nakł. Towarzystwa Geograficznego.
- Damasio, A. R. (1999). *Błąd Kartezjusza: Emocje, rozum i ludzki mózg* (M. Karpiński, Tłum.). Dom Wydawniczy Rebis.
- Lakoff, G. (2011). *Kobiety, ogień i rzeczy niebezpieczne: Co kategorie mówią nam o umyśle* (E. Tabakowska, Red.; M. Buchta, A. Kotarba, & A. Skucińska, Tłum.). Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Lippmann, W. (1922). *Public opinion*. Harcourt, Brace and Company.
- Lorenz, K. (1977). *Odwrotna strona zwierciadła* (K. Wolicki, Tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Łepko, Z. (2015). Od biologii zachowania się zwierząt do biologii ludzkiego poznania. *Seminare*, 36(2), 81–92. <https://doi.org/10.21852/sem.2015.2.07>
- Nęcka, E., Orzechowski, J., & Szymura, B. (2008). *Psychologia poznawcza*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Niewiara, A. (2000). *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI–XIX wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sharifian, F. (Red.). (2015). *The Routledge handbook of language and culture*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315793993>
- Tomasello, M. (2002). *Kulturowe źródła ludzkiego poznania* (J. Rączaszek, Tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Tomasello, M. (2015). *Historia naturalna ludzkiego myślenia* (B. Kucharzyk & R. Ociepa, Tłum.). Copernicus Center Press.
- Tyrpa, A. (2011). *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich*. Wydawnictwo Lexis.
- Wilson, E. O. (2011). *Konsiliencja: Jedność wiedzy* (J. Mikos, Tłum.). Zysk i S-ka.

Review: Aleksandra Niewiara, *Imagologia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019, 320 pp.

Summary

This paper is a review of Aleksandra Niewiara's monograph *Imagologia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura* [Imagology – Collective Memory – Mind and Culture]. The volume investigates the nature of collective conceptions of nations in terms of ethnolinguistic imagology. It consists of a theoretical part ("Concepts of Nations in the Light of Cognitive Studies on Culture"), an analytical part (examining verbal and visual data) and a comparative part, which discusses ways of constructing ideas about nations as cultural conceptualisations: networks of concepts present in the minds of members of a community (and therefore also representatives of a culture). Concepts of nations have thus far been considered a static and fragmentary category. The reviewed monograph shows this category as an element of the network of culture, which reflects the basic image schemas and – like any part of culture – changes over time.

Rec.: Aleksandra Niewiara, *Imagologia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019, 320 ss.

Streszczenie

Niniejszy artykuł stanowi recenzję monografii poświęconej polskim wyobrażeniom o narodach w ujęciu imagologii etnolingwistycznej. Praca składa się z trzech części: teoretycznej (*Wyobrażenia o narodach w świetle kognitywnych badań kultury*), analitycznej (danych werbalnych i wizualnych) oraz badawczej w formie dyskusji nad sposobem konstruowania wyobrażeń

o narodach jako konceptualizacji kulturowych w postaci sieci pojęć obecnych w umysłach pojedynczych osób wybranej grupy społecznej – reprezentantów danej kultury. Kategoria wyobrażeń o narodach, uważana dotąd za specyficzną ze względu na statyczny i wycinkowy sposób konceptualizacji, przedstawiona została jako jeden z elementów sieci kultury, odwzorowujący podstawowe schematy wyobrazeniowe i podlegający – jak cała kultura – zmianom na osi czasu.

Keywords: imagology; collective memory; national stereotypes; conceptions of nations; associative networks; identity; inheritance of culture

Słowa kluczowe: imagologia; pamięć zbiorowa; stereotypy narodowe; wyobrażenia o narodach; sieci asocjacyjne; tożsamość; dziedziczenie w kulturze

Ewa Masłowska, Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3178-5977>

Correspondence: ewa.maslowska@ispan.waw.pl

The preparation of this article was financed within the statutory activities of the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.

Competing interests: The author has declared that she has no competing interests.